

---

4. DEMOGRAFICKÉ STRUKTURY A PROCESY

O čem je mapový oddíl DEMOGRAFICKÉ STRUKTURY A PROCESY?

Mapový oddíl se zaměřuje na základní charakteristiky demografické struktury obyvatelstva Česka v letech 1921 až 2011. Mezi nejdůležitější znaky demografické struktury patří složení obyvatelstva podle věku a pohlaví, které odráží dlouhodobý vývoj demografických procesů, jakými jsou úmrtnost, porodnost, potratovost a migrace. Těmto procesům, a rovněž sňatečnosti a rozvodovosti, se věnují jednotlivé listy v představovaném oddíle.¹ Z hodnocení vývoje věkové struktury a dalších demografických ukazatelů lze vyčíst významné události, které se v dané době ve společnosti odehrály (politické události, legislativní změny, změny hodnotového systému lidí aj.). Tento mapový oddíl tak společně s oddíly 3. *Rozmístění obyvatelstva* a 6. *Migrace* tvoří důležitý kontextuální rámec pro interpretaci ostatních oddílů.

Co znázorňují mapy?

První dva mapové listy představují vývoj věkové struktury obyvatelstva v letech 1921 až 2011 s cílem ukázat proces stárnutí české populace a jeho prostorovou diferenciaci. Levá část prvního mapového listu zobrazuje v osmi časových řezech snižující se podíl dětí na obyvatelstvu v okresech Česka, pravá část listu pak stejným způsobem zachycuje nárůst podílu obyvatel starších 65 let. Zvýrazněny jsou vždy okresy s krajními hodnotami sledovaných ukazatelů. Druhý list dává do souvislosti vývoj dětské a poproduktivní složky populace pomocí indexu stáří.² Na mapách je zobrazen také vývoj věkové struktury v absolutních hodnotách v rozdělení na tři základní věkové skupiny: i) 0–14 let; ii) 15–64; iii) 65 a více let. Významné proměny věkové struktury populace celého Česka jsou zobrazeny ve třech grafech (tzv. věkových pyramidách), které vždy porovnávají stav ve dvou letech: i) 1921 a 1946; ii) 1950 a 1970; iii) 1980 a 2011.

Na třetím listu je v pěti mapách zachycen vývoj indexu rozvodovosti³ v okresech Česka v období od roku 1919 do roku 2013. Kromě tohoto ukazatele jsou v mapách zvýrazněny okresy s nejvyšším a nejnižším podílem svobodných a ovdovělých mužů a žen. Mapy jsou doplněny věkovými pyramidami zachycujícími obyvatelstvo podle rodinného stavu, pohlaví a

---

¹ Výjimkou je proces migrace, kterému je věnován mapový oddíl 6. *Migrace* a proces úmrtnosti se samostatným oddílem 5. *Úmrtnost*.

² Index stáří udává počet osob ve věku 65 let a více na počet dětí ve věku 0–14 let.

³ Index rozvodovosti udává počet rozvodů na 100 sňatků v daném roce.

věku⁴, grafem dlouhodobého vývoje indexu rozvodovosti, počtu sňatků a rozvodů a úhrnné rozvodovosti⁵ a srovnáním příčin rozvodů v letech 1921, 1960 a 2011.

Čtvrtý mapový list se věnuje přirozené měně obyvatelstva. Levá část listu zachycuje na čtyřech mapách hrubou míru porodnosti⁶ a na dalších čtyřech mapách hrubou míru úmrtnosti⁷ v letech 1921 až 2002. Na mapách ukazujících proces porodnosti jsou pak vyznačeny okresy s kladným přirozeným přírůstkem⁸ a na mapách zachycujících proces úmrtnosti okresy s přirozeným přírůstkem záporným (přirozeným úbytkem). Pravá část listu obsahuje mapy zobrazující kartogramem hrubou míru přirozeného přírůstku v období od roku 2002 do roku 2013 a kartodiagramem absolutní hodnoty přirozeného přírůstku v jednotlivých letech. V dalších dvou mapách je zobrazena typologie okresů zpracovaná na základě kombinace hodnot hrubé míry porodnosti a hrubé míry úmrtnosti na přelomu tisíciletí a po roce 2010. List je doplněn grafem zachycujícím vývoj přirozené měny v letech 1920–2013 v celém Česku.

Poslední list zobrazuje vývoj potratovosti ve třech časových obdobích – na začátku 70. let, na začátku 90. let a na začátku druhého desetiletí 21. století. V mapách je zachycen index potratovosti⁹, počet těhotenství v rozdělení na těhotenství ukončená narozením (narození živě či mrtvě) či potratem (uměle přerušená těhotenství, samovolné potraty a ostatní) a také podíl dětí narozených mimo manželství. Oddíl uzavírají tři grafy za celé Česko – míra potratovosti podle věku ženy v šesti časových řezech v období 1958 až 2012, počet potratů v jednotlivých letech mezi roky 1953 až 2013 a ukazatele přirozené reprodukce v jednotlivých letech mezi roky 1920 až 2013.

Co říkají mapy?

Věková struktura českého obyvatelstva odráží dlouhodobý vývoj demografických procesů, především pak změny v úrovni plodnosti, zlepšování úrovně úmrtnosti a také zahraniční migraci (migrace měla dopad především v prvních desetiletích 20. století [Fialová 2007/2008]). Dochází tak k proměně zastoupení jednotlivých věkových skupin v populaci. Vývoj úrovně míry porodnosti byl poznamenán řadou událostí v průběhu 20. století, počet narozených klesal v průběhu válek či ekonomických a společenských krizí. Od 90. let se pak snižovala plodnost nejen v důsledku společenských změn, ale také změnami v životním stylu – odklad narození dítěte do vyššího věku ženy, méně dětí na ženu než dříve, zdokonalení antikoncepce. Zatímco v současné době podíl dětí v populaci klesá, podíl seniorů narůstá – v důsledku zkvalitňování

---

⁴ Svobodní/svobodné, ženatí/vdané; rozvedení a rozloučení/rozvedené a rozloučené; ovdovělí/ovdovělé.

⁵ Úhrnná rozvodovost udává, jaký podíl původně uzavřených manželství se rozvede. Na rozdíl od indexu rozvodovosti vztahuje rozvody ke sňatkům, ze kterých vycházejí, nikoliv ke sňatkům uzavřeným ve stejném roce.

⁶ Hrubá míra porodnosti udává počet živě narozených na 1000 obyvatel.

⁷ Hrubá míra úmrtnosti udává počet zemřelých na 1000 obyvatel.

⁸ Na mapách jsou zobrazeny hodnoty hrubé míry přirozeného přírůstku, který je dán rozdílem mezi počtem živě narozených a počtem zemřelých ve sledované populaci během určitého období na 1000 obyvatel.

⁹ Index potratovosti udává počet potratů na 100 narozených.

lékařské péče a změn životního stylu se zvyšuje naděje dožití. Dochází tak k postupnému stárnutí české populace, která patří mezi nejstarší v Evropě (Puldová 2011).

V současné době patří mezi oblasti s nejméně příznivou demografickou strukturou především periferní části českých krajů a hranice Jihomoravského kraje a kraje Vysočina. Stárnou také velká města, naopak jejich zázemí v důsledku suburbanizace a přílivu mladšího obyvatelstva vykazují nadprůměrnou míru porodnosti. Dalším územím s relativně mladou věkovou strukturou je pohraničí (především oblast Podkrušnohoří), ve kterém docházelo k imigraci mladých lidí (Puldová 2011).

Dalšími důležitými demografickými procesy odrážejícími proměny ve společnosti jsou sňatečnost, rozvodovost a potratovost. Mapy i grafy na třetím mapovém listu ilustrují s drobnými výkyvy postupný nárůst rozvodovosti a pokles sňatečnosti od začátku 20. století až do současnosti. V populaci tak postupně rostl podíl svobodných a rozvedených lidí. Na věkových pyramidách si pak lze povšimnout i významného genderového aspektu vývoje struktury obyvatel podle rodinného stavu. Zatímco podíl svobodných mužů a žen v populaci byl v době před nástupem socialistického zřízení relativně vyrovnaný, v éře socialismu je mnohem méně svobodných žen než mužů. Až na nejaktuálnější pyramidě pak můžeme sledovat opětovné vyrovnávání.

Poslední list zobrazuje vývoj potratovosti – statistika začala uměle vyvolaný potrat registrovat až v roce 1958, kdy byl poprvé oficiálně povolen zákonem. Povolení potratů společně s nedostupností spolehlivé antikoncepce vedlo ke zvyšování indexu potratovosti. Tento trend byl na krátké období zastaven vlivem propopulační politiky státu v první polovině 70. let. Na konci 80. let došlo ke zrušení potratové komise a „zjednodušení“ podmínek pro uskutečnění potratu, a tím i k prudkému nárůstu počtu potratů. Navýšení však bylo pouze krátkodobé a od první poloviny 90. let potratovost postupně klesá (www.demografie.info). Na vývoj všech představených ukazatelů má vliv řada faktorů - např. nastavení rodinné politiky a legislativy státu, demografické, sociální a ekonomické podmínky v daném území, důležitou roli hrají také postoje a hodnoty obyvatel a změny životního stylu (viz např. Pospíšilová, Nemeškal 2015).

Zdroje a doporučená literatura

Základní přehled informací z oboru demografie, včetně aktuálních témat, poskytuje portál Demografie.info provozovaný absolventy studia demografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Dlouhodobým tendencím vývoje obyvatelstva a historicko-demografickým výzkumem se ve svých publikacích zabývá **Ludmila Fialová** – viz např. Fialová (1991), Fialová (1998), Fialová (2007/2008). Prostorovou diferenciaci obyvatelstva podle věkové struktury v Česku v územním detailu obcí znázorňuje sekce v **Atlasu sociálně prostorové diferenciaci České republiky** (Puldová 2011).

- FIALOVÁ, L. (1991): Obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v Československu po roce 1945. *Demografie*, 33, č. 2, s. 114–120.
- FIALOVÁ, L. (1998): Dějiny obyvatelstva českých zemí. Mladá Fronta, Praha, 398 s.
- FIALOVÁ, L. (2007/2008): Obyvatelstvo České republiky v dlouhodobé perspektivě (2. díl). *Geografické rozhledy*, 17, č. 2, s. 22–23.
- POSPÍŠILOVÁ, L., NEMEŠKAL, J. (2015): Rodinný stav v Praze. Specializovaná mapa. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze. On-line dostupné: <http://www.atlasobyvatelstva.cz/historie>.
- PULDOVÁ, P. (2011): Věková struktura. In: Ouředníček, M., Temelová, J., Pospíšilová, L. (eds.): Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky. Karolinum, Praha, s. 19–25.
- Webový portál Demografie.info: Historie potratovosti. On-line dostupné: http://www.demografie.info/?cz_potratovosthistorie=.

4. DEMOGRAFICKÉ STRUKTURY A PROCESY

Úlohy

1. ÚLOHA – Vliv demografické revoluce na strukturu obyvatelstva Česka

Demografická revoluce je historický proces, při kterém dochází k proměně reprodukčního chování společnosti. V českých zemích tento proces probíhal přibližně mezi lety 1830–1930 (viz Fialová 2007/2008). Vyhledejte si informace o tom, jaké demografické procesy pojem demografická revoluce popisuje a jaký měla průběh. Jaký dopad měla demografická revoluce na demografickou strukturu obyvatelstva Česka v prvních desetiletích 20. století?

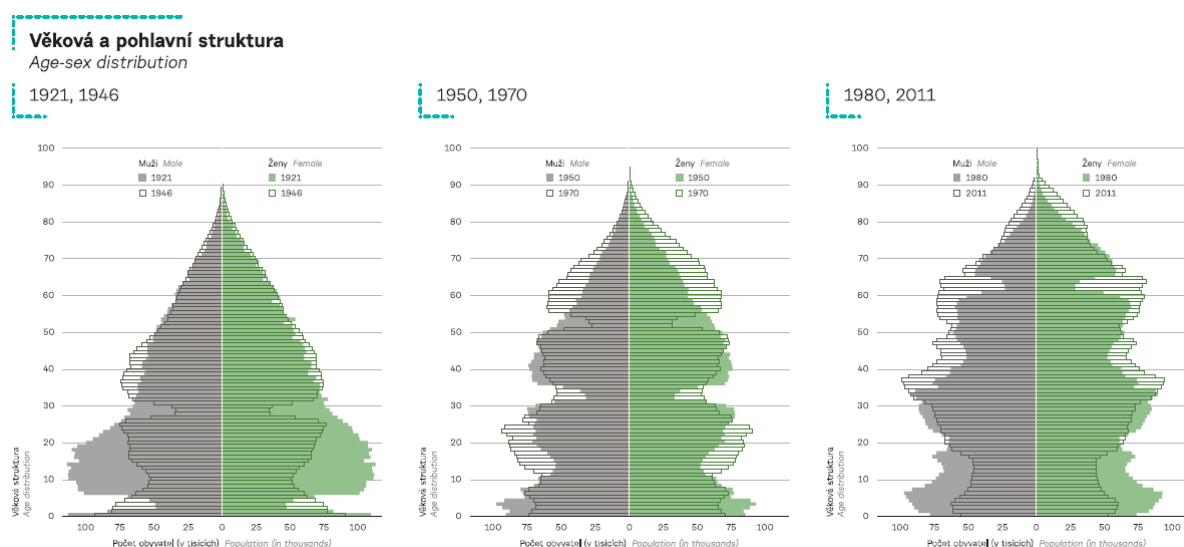
2. ÚLOHA - Typy věkových struktur

Z pohledu demografické reprodukce je možné obyvatelstvo podle věku rozdělit do tří základních skupin:

- i) Prereprodukční složka: 0–14 let;
- ii) Reprodukční složka: 15–49 let;
- iii) Postreprodukční složka: nad 50 let.

V závislosti na zastoupení jednotlivých složek v populaci je možné rozlišit tři typy věkových struktur: **progresivní typ**, **stacionární typ** a **regresivní typ**. Zkuste dohledat, čím se jednotlivé typy vyznačují, a diskutujte o tom, jaká období vývoje populace Česka jednotlivé typy nejlépe vystihují.

Obrázek 1: Vývoj věkové a pohlavní struktury obyvatelstva Česka

Zdroj: Pospíšilová (2017)

3. ÚLOHA – Struktura obyvatelstva podle pohlaví

Diskutujte, jaké faktory mohou mít vliv na rozdílné zastoupení žen a mužů v populaci v různých časových obdobích či věkových skupinách.

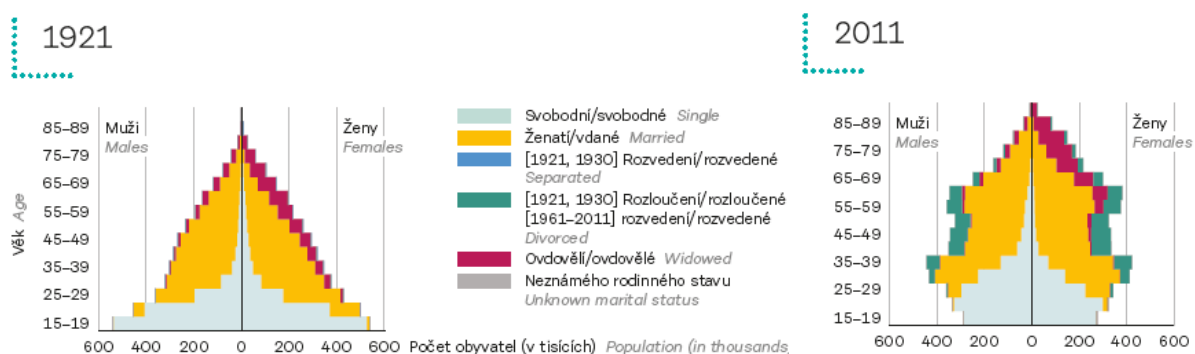
4. ÚLOHA – Vývoj věkové struktury obyvatelstva ve 21. století

Stručně uveďte, jaké jsou nejvýraznější trendy vývoje věkové struktury obyvatelstva v Česku ve 21. století. Diskutujte, zda se jedná o příznivý vývoj, jaká může mít tento vývoj úskalí či naopak pozitivní efekty, a navrhněte možná politická opatření.

5. ÚLOHA – Vliv životního stylu na demografické procesy ve společnosti

Jak se proměňovala míra porodnosti, potratovosti a rozvodovosti v průběhu od začátku 20. století do současnosti? Pomohou Vám jednotlivé mapové listy tohoto oddílu. Diskutujte o tom, jaké dopady na vývoj těchto demografických procesů měly změny životního stylu obyvatelstva.

Obrázek 2: Obyvatelstvo Česka podle rodinného stavu v roce 1921 a 2011

Zdroj: Pospíšilová (2017)

Zdroje

FIALOVÁ, L. (2007/2008): Obyvatelstvo České republiky v dlouhodobé perspektivě (2. díl). Geografické rozhledy, 17, č. 2, s. 22–23.

POSPÍŠILOVÁ, L. (2017): Demografické struktury a procesy. In: Ouředníček, M., Jíchová, J., Pospíšilová, L. (eds.): Historický atlas obyvatelstva českých zemí. Nakladatelství Karolinum, Praha, s. 37–47.